

КОВАЛЕНКО В. В.

кандидат юридичних наук,
докторант відділу проблем державного
управління та адміністративного права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України)
ORCID ID: 0009-0009-8283-9267

УДК 502.171

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.51>

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У БОРОТЬБИ З ЕКОЛОГІЧНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

У статті розглянуто міжнародні та національні механізми протидії злочинності проти довкілля. Виокремлено низку органів, програм, мереж міжнародного рівня, неурядових некомерційних громадських організацій, діяльність яких прямо чи опосередковано спрямована на протидію злочинності проти довкілля, що характеризується транснаціональним характером. Водночас обґрунтовано доцільність застосування комплексного підходу до міжнародної співпраці цих інституцій із правоохоронними органами з урахуванням сучасних викликів і загроз, зокрема з Інтерполом, який є розгалуженою інституційною системою протидії екологічній злочинності. Відзначено доцільність розробки універсальних національних і міждержавних механізмів відновлення та збереження екосистем з метою ефективної боротьби зі злочинами проти довкілля, їх правового регулювання у відповідних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших документах системи міжнародного права. Наголошено, що однією з головних проблем у боротьбі зі злочинністю проти довкілля є те, що більшість із них залишається невиявленою через закритість або неефективність правоохоронних органів. Це потребує комплексного підходу до міжнародного співробітництва у вказаній сфері з урахуванням сучасних викликів і загроз. Розмірковуючи про можливість міжнародного правосуддя у правопорушеннях проти довкілля, слід зазначити, що його функціонування здійснюється в рамках положень Римського статуту, який визначає правопорушення геноциду, правопорушення проти людяності та військові злочини. Зроблено концептуальний висновок про необхідність на загальнодержавному рівні вжити комплексних заходів щодо протидії екоциду, виробити єдину державну політику у цій сфері, налагодити ефективну систему моніторингу стану навколишнього природного середовища та визначення розміру збитків. Розробка ефективних механізмів притягнення до відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля, зокрема розширення міжнародної відповідальності за шкоду, завдану довкіллю, а також налагодження співпраці у переслідуванні злочинців є важливим кроком на шляху збереження довкілля, забезпечення безпеки життя і здоров'я нинішніх і майбутніх поколінь.

Ключові слова: сталий розвиток, міжнародні військові злочини, екологічні правопорушення, охорона довкілля, навколишнє середовище, військові злочини, охорона, злочинність, Інтерпол, розслідування.

Kovalenko V.V. Main ways of ensuring sustainable development of Ukraine in the fight against environmental offenses

The article examines international and national mechanisms for combating crime against the environment. A number of bodies, programs, networks of the international

level, non-governmental non-commercial public organizations, whose activities are directly or indirectly aimed at combating crime against the environment, characterized by a transnational character, are singled out. At the same time, the expediency of applying a comprehensive approach to the international cooperation of these institutions with law enforcement agencies, taking into account modern challenges and threats, in particular with Interpol, which is an extensive institutional system for countering environmental crime, is substantiated. The expediency of developing universal national and interstate mechanisms for the restoration and preservation of ecosystems in order to effectively combat crimes against the environment, their legal regulation in the relevant resolutions of the UN General Assembly and other documents of the international law system was noted. It was emphasized that one of the main problems in the fight against crime against the environment is that most of them remain undetected due to the closedness or ineffectiveness of law enforcement agencies. This requires a comprehensive approach to international cooperation in the specified area, taking into account modern challenges and threats. Reflecting on the possibility of international justice in crimes against the environment, it should be noted that its functioning is carried out within the framework of the provisions of the Rome Statute, which defines the crime of genocide, crimes against humanity and war crimes. A conceptual conclusion was made about the need to take comprehensive measures to combat ecocide at the national level, to develop a unified state policy in this area, to establish an effective system for monitoring the state of the environment and determining the amount of damage. The development of effective prosecution mechanisms for criminal offenses against the environment, in particular the expansion of international responsibility for damage caused to the environment, as well as the establishment of cooperation in the pursuit of criminals is an important step on the way to preserving the environment, ensuring the safety of life and health of current and future generations.

Key words: *sustainable development, international war crimes, environmental crimes, environmental protection, environment, war crimes, security, crime, Interpol, investigation.*

Постановка проблеми. Суть сталого розвитку полягає в ефективному вирішенні складного взаємозв'язку між економічним зростанням і захистом навколишнього середовища. У цьому контексті існування людини виходить за рамки простого економічного розвитку, а також шляхом збереження здатності контролювати та захищати екологічне середовище. Сучасний етап розвитку людства позначений швидкими трансформаціями в усіх аспектах життя, де взаємопов'язані зміни динамічно розвиваються, взаємно підсилюючи одна одну, часто з непередбачуваними наслідками. Багато з них є реальною загрозою для подальшого розвитку суспільства. Швидкі темпи світового економічного зростання, збільшення виробництва та споживання перешкоджають відновленню природного середовища. Як наслідок, з'явилися очевидні ознаки екологічної кризи, що охоплює такі проблеми, як зміна клімату, виснаження основних невідновлюваних ресурсів, нехтування протоколами екологічної безпеки в економічних зусиллях і порушення правових норм, що регулюють поводження з відходами, що сприяє масовому забрудненню навколишнього середовища.

Серед найактуальніших проблем сучасності одне з провідних місць займає порушення стану екологічних систем – їх забруднення, виснаження, спотворення екологічної рівноваги. Проблема набула глобального характеру і потребує адекватної відповіді, яку відчайдушно намагається знайти світова спільнота. Зміна міжнародного правопорядку стає неминучою. Зокрема, актуалізується проблема створення ефективного міжнародно-правового механізму охорони довкілля. Необхідний масштабний перехід від хаосу та небезпек до стабільного суспільства, елементи програми такого переходу включають об'єднання зусиль суспільства,

реалізацію відповідної політики на державному рівні, посилення відповідальності за діяльність, яка негативно впливає на стан довкілля тощо.

Згідно з окремими екологічними дослідженнями, злочинність є четвертою за величиною злочинною діяльністю у світі, зростаючи зі швидкістю від 5% до 7% на рік. Це загрожує не лише середовищам існування та популяціям диких тварин, а й цілим екосистемам. Великі екологічні правопорушення можуть приносити дуже високі прибутки та мають відносно низький ризик розкриття [13, с. 92].

Враховуючи значне зростання світових процесів глобалізації, поки що жодна держава не може досягти рівня абсолютної охорони навколишнього середовища. Це особливо вірно, коли навколишнє середовище знаходиться під загрозою та завдає шкоди під час збройних дій і конфліктних ситуацій.

Міжнародна реакція на вторгнення Росії в Україну є прикладом вторинного ставлення до довкілля, яке все ще глибоко вкорінене в утилітарному погляді на природу. Разом із прямими жертвами серед цивільного населення, агресія призвела до багатьох далекосяжних екологічних порушень: наприклад, захоплення місця аварії на Чорнобильській АЕС призвело до мобілізації «радіоактивного пилу» та збільшення «виявленої радіації, що може поширювати радіоактивний матеріал на нові території». Оскільки конфлікт має міжнародний характер, існує ймовірність того, що екологічні порушення, які «виходять за межі геополітичних меж», нарешті привернуть увагу Міжнародного кримінального суду, змусять консолідувати зусилля світової спільноти для покращення екологічної ситуації в регіоні, притягнути винних до кримінальної відповідальності.

Сукупність зазначених обставин свідчить про актуальність порушеної проблематики та визначає концептуальну мету наукової статті – визначення міжнародних та національних механізмів протидії завданню шкоди екосистемам та екологічним правопорушенням для сприяння сталому розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему дослідження сучасних основних шляхів забезпечення сталого розвитку України у боротьбі з екологічними правопорушеннями не залишилася поза увагою дослідників, безпосередньо вивчали А. В. Войціховський, М. В. Гришков, І. В. Кирєєва, В. В. Мицик, О. О. Нігрєєва, М. В. Піддубна, Т. С. Садова та інші.

Безперечно, зусиллями вищезазначених учених була створена міцна теоретична й методологічна основа для сучасних і майбутніх наукових досліджень даної проблематики, проте необхідно зауважити, що їх праці не охоплюють повного комплексу питань, спеціально присвячених шляхам забезпечення сталого розвитку України у боротьбі з екологічними правопорушеннями.

Виклад основного матеріалу. Однією з цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, що закріплена на законодавчому рівні, є сприяння поступовому всеохоплюючому та сталому економічному зростанню в нашій державі [14], з урахуванням затверджених Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2015 року глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року [15].

Виходячи з цього, у березні 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив Національну економічну стратегію на період до 2030 року, установивши при цьому, що дана Стратегія є основою для розробки на всіх рівнях державної влади планів заходів, проектів програмних і стратегічних документів, проектів законів та інших актів законодавства [16], суб'єктами реалізації якої мають стати й наукові установи та учені відповідного профілю.

Поряд з цим, варто зазначити, що на процес діяльності в Україні всіх учасників, які залучені до сталого економічного зростання, суттєвий негативний вплив на сьогодні має розпочата у лютому 2022 року відкрита воєнна агресія РФ проти нашої держави, що слід враховувати при періодичному перегляді та корегуванні змісту зазначеної економічної стратегії.

Як відомо, головною метою міжнародного гуманітарного права є захист жертв збройних конфліктів і регулювання воєнних дій. Це відображає необхідність створення системи регулювання для мінімізації неминучих наслідків, які можуть бути завдані людям, власності та навколишньому середовищу в результаті збройного конфлікту.

Дослідження Міжнародного комітету Червоного Хреста «Міжнародне звичаєве гуманітарне право» є авторитетною доктринальною кодифікацією звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права, яка взагалі відсутня в інших галузях міжнародного права. До навколишнього середовища застосовуються загальні принципи ведення військових дій, наголошується на належному врахуванні охорони навколишнього середовища під час військових дій, заборона використання методів і засобів ведення війни, які мають на меті спричинити або можуть спричинити широкомасштабна та серйозна шкода навколишньому середовищу. Також заборонено використовувати руйнування навколишнього середовища як зброю.

Відповідно до міжнародних актів та Закону України «Про охорону навколишнього середовища», кожна держава зобов'язана не вдаватися до військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище, які мають широкомасштабні, довготривалі чи серйозні наслідки, як засобу руйнування, заподіяння шкоди будь-якій іншій державі [1,2].

Міжнародні військові злочини є особливим явищем у міжнародному праві. Будучи комплексним діянням, міжнародні військові злочини разом із геноцидом, злочинами проти людяності та злочином агресії належать до найтяжчих міжнародних злочинів. Доцільно більш детально розглянути ключові ознаки міжнародних військових злочинів проти довкілля, що містяться, зокрема, в характеристиці їх об'єктивної сторони, яка полягає в необхідності усвідомлення суб'єктом злочину можливості вчинення злочину, заподіяння великомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому середовищу, а також непропорційності такої шкоди порівняно з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою.

Знищення навколишнього середовища під час збройного конфлікту є міжнародним військовим злочином, але на практиці довести наявності такого виду злочину досить складно. Хоча правова охорона навколишнього середовища від заподіяння шкоди існує, вона непослідовна і неуніфікована. Виходячи з цього, де-юре більшість діянь, вчинених під час військових дій, не мають повної ознаки міжнародних військових злочинів проти довкілля, які містяться в Римському статуті, Протоколі I та Конвенції ENMOD. Але де-факто внаслідок збройного конфлікту навколишньому середовищу завдано значної шкоди. Однак через високий поріг порушення заборон ці протиправні дії не можна кваліфікувати як міжнародні військові злочини проти довкілля, що ускладнює притягнення винних до відповідальності згідно національного чи міжнародного права [2].

Таким чином, міжнародні воєнні злочини проти довкілля – це протиправні дії, передбачені міжнародним кримінальним правом, які посягають на довкілля або окремі його компоненти і здійснюються під час збройного конфлікту.

Сучасне міжнародно-правове регулювання притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних військових злочинів проти довкілля характеризується такими ознаками, як порушення норм міжнародного гуманітарного права, протиправне діяння вчинено під час міжнародного збройного конфлікту, наслідки злочину повинні відповідати принципу пропорційності порівняно з військовою перевагою, а також шкода навколишньому середовищу має бути великомасштабною або серйозною [3, с. 116-118].

Основним безпосереднім об'єктом цих протиправних дій є правила ведення війни, тобто сукупність міжнародних правил, які визначають, що можна, а що не можна робити під час збройного конфлікту. Додатковим об'єктом є середовище. Воно складається з природного середовища, що склалося в процесі еволюції Землі та життя на ній; природних ресурсів, без яких неможливе існування та розвиток суспільства та штучного середовища, створеного людьми в процес розвитку та ускладнення економічної інфраструктури. Основними ознаками об'єктивної сторони міжнародних злочинів проти довкілля є: суспільно небезпечне діяння у формі дії, тобто активної поведінки суб'єкта, та можливість настання злочинних наслідків. До факультативних ознак об'єктивної сторони таких протиправних діянь належать: ситуація, що характеризується обов'язковою наявністю збройного конфлікту; засоби вчинення міжнародних військових злочинів проти навколишнього середовища [4, с. 139].

Відповідно до ст. 26 Римського статуту [2] загальним суб'єктом міжнародних військових злочинів проти довкілля може бути будь-яка засуджена фізична особа, яка досягла 18 років, спеціальним суб'єктом міжнародного військового злочину проти довкілля може бути комбатант. Основною ознакою суб'єктивної сторони є наявність вини, яка можлива як у формі умислу, прямого чи непрямого, так і у формі необережності, у випадках, коли відповідальність стосується керівників. Факультативні ознаки суб'єктивної сторони складаються з мети і мотиву. Метою міжнародного військового злочину проти навколишнього середовища може бути намір завдати значної шкоди навколишньому середовищу з метою отримання військової переваги.

При цьому міжнародні військові злочини проти довкілля необхідно відрізняти від суміжних правопорушень, пов'язаних із заподіянням шкоди довкіллю, оскільки, незважаючи на те, що ці злочини мають відмінні ознаки, вони мають і схожі ознаки, з огляду на які, ці злочини можна неправильно кваліфікувати, тому необхідно чітко розрізняти міжнародні військові злочини проти довкілля з метою можливості Міжнародного кримінального суду в майбутньому притягувати винних осіб до відповідальності за вчинення міжнародного військового злочину проти довкілля.

Насамперед, екологічні правопорушення та незаконний обіг відходів становлять загрозу навколишньому середовищу та здоров'ю населення і часто мають міжнародний та транскордонний характер. Екологічні правопорушення є одним із найприбутковіших видів організованої злочинної діяльності у світі та впливають не лише на довкілля, а й на суспільство та економіку в цілому [5, с. 119-121].

Одним із пріоритетів міждержавного співробітництва у забезпеченні безпеки є боротьба з транскордонною злочинністю, яка становить загрозу як інтересам держав у цілому, так і інтересам окремих осіб. Це свідчить про необхідність реагування з боку правоохоронних органів, профільних міжнародних інституцій та структур.

Найбільший обсяг роботи з боротьби з міжнародною злочинністю проводить Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол). Питання боротьби з екологічними злочинами є невід'ємною частиною діяльності організації, в рамках якої створені спеціалізовані допоміжні структури в цьому напрямку, а саме робочі групи.

Кожна з цих робочих груп складається з старших експертів з правоохоронних органів, які представляють країни-члени Інтерполу. Робота Інтерполу в цьому напрямку здійснюється в тісній співпраці з урядовими, неурядовими та міжнародними організаціями з метою припинення діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань, причетних до екологічних правопорушень [6, с. 292-293].

Інтерпол активно бореться з екологічними правопорушеннями. Він має унікальну можливість сприяти транскордонній правоохоронній діяльності та допомагати країнам у зборі доказів, ідентифікації злочинців та їхніх активів. Крім того, Інтерпол розробив низку інструментів, спеціально розроблених для боротьби зі злочинами проти дикої природи та лісів. Зараз Інтерпол налічує 195 держав-членів, більшість з яких створили національні центральні бюро, які діють як координаційні центри для співпраці з Генеральним секретаріатом та іншими національними центральними бюро. Ці офіси також можуть діяти як пункти зв'язку між національними відділами дикої природи та лісів і Генеральним секретаріатом Інтерполу.

Значну роль у боротьбі з екологічною злочинністю відіграють також національні оперативні групи з екологічної безпеки (далі – NEST). NEST — це національна міждисциплінарна група експертів з різних національних відомств, включаючи поліцію, митницю, органи охорони навколишнього середовища, прокуратуру та інші спеціалізовані установи, які працюють разом для підтримки національної екологічної безпеки та боротьби з екологічними злочинами. Метою NEST є об'єднання правоохоронних органів та їхніх відповідних галузей знань навколо спільної місії чи цілі, наприклад, зменшення забруднення, збереження видів або захист інших природних ресурсів. NEST може бути створений на базі інших цільових груп, які вже є в країні, або отримати їхню підтримку. NEST також може розташовуватися в Національному центральному бюро Інтерполу держави-члена [7, с. 169-171].

Водночас, у рамках Європейського Союзу створено низку організаційних структур у цьому напрямку. Безперечно, провідна роль відводиться Агентству Європейського Союзу з правоохоронної співпраці (Європол), одним із ключових завдань якого є надання правоохоронним органам Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз) оперативної підтримки в 24/24/7 режим. Підтримка надається в субвідомчих сферах, а також у справах, які перетинають кілька кримінальних сфер. Агентство підтримує розслідування, ініційовані державами-членами. Робота Європолу зазвичай полягає у розслідуванні злочинів, які вимагають міжнародного підходу та співпраці між декількома країнами як всередині, так і за межами ЄС, серед цих злочинів слід відзначити: тероризм; міжнародний обіг наркотиків і відмивання грошей; організоване шахрайство; підробка євро; торгівля людьми; екологічні злочини тощо. Європол підтримує впровадження оперативних заходів проти вказаного правопорушення [8, с. 53-54].

Значний внесок у боротьбу з екологічною злочинністю роблять громадські організації, поширюючи інформацію про такі злочини та шкоду, завдану довкіллю внаслідок їх вчинення, а також розробляючи спільні дії та залучаючи громадськість до вирішення існуючих проблем, серед яких Слід зазначити наступне: Crime Stoppers International — це глобальна некомерційна організація, яка підтримує зусилля правоохоронних органів із запобігання та розкриття злочинів. Вона надає платформу, де люди можуть анонімно повідомляти про правопорушення партнерам із правоохоронних органів, працює з державними та приватними партнерами для підвищення обізнаності про наслідки злочинності та запускає проекти, які допомагають виявляти та зменшувати злочинність у всьому світі. Ця організація складається з відомих експертів із правоохоронних органів, управління та розвитку, які займаються пошуком нових інноваційних стратегій і заходів протидії організованим злочинності [9, с. 429-430].

Якщо говорити, про особливості протидії злочинності проти довкілля в українських реаліях, то можна сказати, що як зазначено у ст. 16 Конституції України «Забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, є обов'язком держави». Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права. Основний Закон покладає на всіх громадян нашої країни обов'язок охороняти природу та її багатства. Виконання свого конституційного обов'язку (ст. 16 Конституції України) [10].

Певною мірою Україну можна назвати новатором у розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля на національному та міжнародному рівнях, вона стала першою країною, яка почала розслідувати екологічні правопорушення в умовах збройного конфлікту. Для України важливо, щоб масштабні віддалені наслідки воєнних злочинів проти довкілля були визнані світовою спільнотою. Очевидно, що визначення екологічних правопорушень в Кримінальному законі не дозволить отримати репарації від країни-агресора, спрямовані на відновлення Української держави [11, с. 17].

Розробка ефективних механізмів притягнення до відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля, зокрема розширення міжнародної відповідальності за шкоду, завдану довкіллю, а також налагодження співпраці у переслідуванні злочинців є важливим кроком на шляху збереження довкілля, забезпечення безпеки життя і здоров'я нинішніх і майбутніх поколінь.

Необхідність і важливість удосконалення законодавства стосується не лише України та інших країн, які перебувають у стані конфлікту, а й решти світу. Міжнародне співтовариство має зосередитися на формуванні чіткого розуміння правових норм щодо злочинів проти довкілля, враховуючи той факт, що шкода довкіллю має переважно транскордонний характер [12, с. 180-181].

Висновки. На міжнародному рівні створено низку органів, програм і мереж, діяльність яких прямо чи опосередковано спрямована на боротьбу зі злочинністю проти довкілля, що характеризується транснаціональним характером. Функціонування цих структур сприяє обміну досвідом у сфері протидії екологічній злочинності, розвитку міжнародного

співробітництва в цьому напрямку тощо. Однією з головних проблем у боротьбі зі злочинністю проти довкілля є те, що більшість із них залишається невиявленою через закритість або неефективність правоохоронних органів. Це потребує комплексного підходу до міжнародного співробітництва у вказаній сфері з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Розмірковуючи про можливість міжнародного правосуддя у правопорушеннях проти довкілля, слід зазначити, що його функціонування здійснюється в рамках положень Римського статуту, який визначає правопорушення геноциду, правопорушення проти людяності та військові злочини.

Таким чином, дії країни-терориста, спрямовані на навмисне знищення об'єктів довкілля шляхом пошкодження природних ресурсів та об'єктів енергетичної та іншої критичної інфраструктури, підпадають під ознаки таких дій, як екологічний тероризм та екоцид, що виходять за межі національного законодавства, оскільки, по-перше, спрямовані проти загальноновизнаних цінностей, пов'язаних з геноцидом як злочином проти людства, визнаним Міжнародним кримінальним судом, по-друге, їх наслідки для природного середовища не обмежуються територією однієї країни.

Заподіяна екологічна шкода має значний обсяг, точна фіксація якої зумовлена проблемами, пов'язаними з її масштабами, важкопрогнозованими наслідками, довготривалістю військової агресії та, як наслідок, небезпекою фіксації тощо. При цьому доцільно створити ефективну систему моніторингу стану навколишнього природного середовища та фіксації розміру збитків, а також вжити в Україні низку заходів, спрямованих на забезпечення відшкодування екологічної шкоди, завданої внаслідок екологічного тероризму. дії країни-агресора, зокрема: розробити юридичну термінологію для визначення екологічної шкоди, завданої військовою агресією, а також методи оцінки впливу терористичних дій на стан кожного окремого природного ресурсу; застосувати політичні та економічні важелі, засновані на нормах міжнародного права, для забезпечення відшкодування екологічної шкоди, завданої державою-окупантом. Крім того, Національний план післявоєнного відновлення України має передбачати заходи щодо відновлення та збереження екосистем. Відповідні механізми мають бути універсальними та ефективно запобігати злочинам проти довкілля у світі, знаходити відображення у відповідних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших документах системи міжнародного права.

Список використаних джерел:

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 08.10.2023 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
3. Мицик В. В. Міжнародне публічне право: підручник. Харків: Право, 2020. 416 с.
4. Нігреєва О. О. Міжнародні злочини та зобов'язання *erga omnes* у контексті міжнародно-правової охорони довкілля. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 139–147.
5. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : МВС України, 2020. 544 с.
6. Гришаков М. В. Діяльність Інтерполу в боротьбі з екологічною злочинністю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 80. С. 290–295.
7. Садова Т. С. Військові злочини проти довкілля за міжнародним кримінальним правом: дис.... докт. філос. Одеса. 2023. 230 с.
8. Садова Т. С. Щодо закріплення терміну «злочини проти людяності» у джерелах міжнародного права. *Реформування законодавства і державних інституцій : досягнення, недоліки та перспективи*: матеріали міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (Київ, 22 черв., 2019 р.). Київ, 2019. С. 52–54.
9. Аллахвердиев А. А. Визначення воєнних злочинів: погляд на судове переслідування міжнародними судовими органами. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. 427 – 433 с.

10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-0%B2%D1%80#Text>
11. Піддубна М. В. Імплементація норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. 17 с.
12. Кирсеєва І. В. Питання відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну військовою агресією країни-терориста. *Закон і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 179–189.
13. Якушев Д. Сучасні тенденції державної екологічної політики в Україні в контексті концепції сталого розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 4 (31). С. 92–97.
14. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
15. Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року: резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25.09.2015 р. № 70/1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU15167>.
16. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-п#Text>

